

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਡਾ. ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਅਮੁਰਤ

ਉਹ ਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਮੂਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਰੁੱਖ ਨਿੱਤ ਨਵਾਂ ਫਲਦਾ ਫੁੱਲਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਵਸਤੂਆਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੇਕਾਂਤ ਦੀ ਕਾਰਜਤਾ ਦੀ ਡੋਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਕੋਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਣਫੁੱਝੇ ਤਾਰਿਆਂ, ਗ੍ਰਹਿ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਗਲੈਕਸੀਆਂ, ਬਲੈਕ-ਹੋਲ ਤੇ ਸਮਸਤ ਖੰਡਾਂ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਤ, ਸੰਚਾਲਤ, ਸੰਘਾਰਕ ਕੋਣ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ, ਗਮੀ-ਖੁਸ਼ੀ, ਆਸ-ਨਿਰਾਸ਼, ਨੱਚਣ-ਕੁੱਦਣ, ਚਾਅ-ਖੇੜੇ, ਸੰਗੀਤ, ਵਲਵਲੇ, ਰੁਦਨ, ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵੇ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਚਹਿਚਹਾਹਟ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੀਰਿਆਂ ਵਰਗੀ ਅਸੰਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕਾਹਟ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਉਤਭੁਜ ਤੇ ਸੇਤਜ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਕੋਣ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰਜਤਾ ਪਿੱਛੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨਜ਼ਰ 'ਚ ਇਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵਾਲਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ (ਬ੍ਰਹਮ, ਹਰੀ, ਹਰਿ, ਨਿਰੰਜਣ, ਗੋਬਿੰਦ, ਰਾਮ, ਪ੍ਰਭ, ਭਗਵਾਨ, ਨਾਰਾਇਣ, ਭਗਵੰਤ ਸੁਆਮੀ, ਦੀਨਾਨਾਥ, ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਰੁਣਾਮੈ, ਠਾਕੁਰਿ, ਗੁਸਾਈਂ, ਰਘੂਨਾਥ, (ਮੁਰਾਰਿ) ਮੁਰਾਰੀ ਅਤੇ ਕਨ੍ਹਈ (ਘਨ੍ਹਈਆ) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਬ੍ਰਹਮ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ) ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਮਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਏਕਤਾ, ਅਨੇਕਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਅੰਤਤਾ, ਅਸੀਮਤਾ, ਅਗੰਮਤਾ, ਆਗੋਚਰਤਾ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ) ਦੇ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ਮਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਨਾਮਕਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਰਚਨਾ 'ਚ ਕਈ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ- ਜਹੋਵਾ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਪ੍ਰਭੂ, ਗੌਡ, ਅੱਲਾ, ਰਾਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਅਕਾਲਪੁਰਖ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਈਸ਼ਵਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ। ਸੰਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਤੀਆਂ, ਪਰਾ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ, ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਟ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ : ਓ) ਸੱਤ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ, ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਜੋ ਸ਼ਿਸਟੀ ਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਬ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਲ ਪੁਰਖ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ। ਯਥਾ- ਗੁਰਮੁਖਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹਰੀਆਵਲਾ ਸਾਚੈ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਏ¹ ਅ) ਵੇਦ; ਤਪ; ਸਤਯ; ਤਤ੍ਵ; ਯਥਾਰਥ; ਤੁਗੰਯ ਸਰੂਪ, ਸ੍ਰਵ ਗੁਣਾਤੀਤ ਬਿਸੁਧ ਚੇਤਨ; ਹਿਰਣਯ ਗਰਭ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਈਸ਼੍ਵਰ ਸਰੂਪ; ਪ੍ਰਾਣ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਕੇ ਸਾਥ ਤੈ ਜਸ ਕਾ ਅਭੇਦ ਹੈ; ਬ੍ਰਿਪ।² ਏ) ਬ੍ਰਹਮ, ਬ੍ਰਹਮਨੁ (ਨਪੁੰਸਕ ਲਿੰਗ): ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਜੋ ਸ੍ਵੈ-ਭੂ, ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਹੈ, ਅਭੋਤਕ ਹੈ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਦੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ, ਅਜੋਨੀ ਹੈ, ਅਨਾਦੀ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਸੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨਾ ਚਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਆਤਮਾ ਤੇ ਛਾਇਆ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪੜਦਾ ਨਹੀਂ ਹੱਟਦਾ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ, ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਜੜ ਵਸਤੂਆਂ, ਸਰਵੋਤਮ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਅੱਧਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਗੁੜ੍ਹ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਂਹੀ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਲਯ ਹੋਣਾ ਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਲਹੰਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ (ਨਪੁੰਸਕ ਲਿੰਗ) ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਦ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਸ) ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਿਹ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਵਧਣਾ"। ਇਸ ਤਰਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਰਥ "ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਰਤਾਰ, ਜਗਨਨਾਥ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ।"⁴

ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ

ਓ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਗੁਣ ਸਵਿਵੇਸ਼ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ "ਅਰੂਪ, ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤੀਤ, ਰੂਪ ਰੰਗ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ, ਚੇਤੰਨ, ਆਤਮ-ਸਰੂਪ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸ੍ਰੋਤ, ਸਤਯਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ (ਤ੍ਰੈ-ਮੂਰਤੀ), ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ-ਸਰੂਪ, ਅਸਤੀ, ਭਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਅ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖਾਣ, ਗਹਿਰ, ਗੰਭੀਰ, ਸਾਂਤ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ, ਅਨੰਤ, ਰਹਿਮ-ਰੂਪ, ਅਨੁ-ਗ੍ਰਹਿ-ਰੂਪ, ਕਿਰਪਾ ਰੂਪ ਆਦਿ" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਸਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਾ ਆਧਾਰ-ਭੂਤ ਨਮਿੱਤ ਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮਾਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਬਾਲ ਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।"⁵

ਅ) ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ 'ਵਹੁ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ/ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਜੋ ਸਰਬੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲਏ।"⁶

ੲ) ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਨਿਰਪੇਖ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਚਿਤਵਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਨਿਰ-ਆਕਾਰ ਤੇ ਪੁਰਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਭ ਦੀ ਤਾਤਵਿਕ ਸਮੁੱਚਤਾ ਹੈ।"⁷

ੳ) ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪਰਮ-ਸਤਿ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਹਸਤੀ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਹੈ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਹੈ, ਭਰਤਾ ਹੈ, ਅਥਾਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਹੈ, ਗੁਣੀ ਨਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਚਿਤਰਨ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੈ।"⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਸੱਚਾ, ਕਰਤਾ, ਹਰਤਾ, ਭਰਤਾ, ਨਿਰੰਜਨ, ਸਰਗੁਣ, ਹਰੀ, ਅਲੇਖ, ਅਲੱਖ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰੁ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਉਹ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਮ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਗਤ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖੁਦ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਸੱਚ ਸੀ ਤੇ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰਮਸਤਿ ਉਹ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਹੈ ਜੋ ਸਮਸਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਤ੍ਰੈਕਾਲਾਤੀਤ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ‘ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਆਦਿ, ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਸ ਅਤੇ ਰਸੀਏ ਸਮਾਹਿਤ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਮਨ, ਇੰਦਰੀਆਂ, ਸਥਾਨ, ਹਵਾ, ਅਗਨੀ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਕੱਥ ਤੇ ਅਲੇਖ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚਾਈ ਵਿਰਾਟ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਫੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਟਿੱਲਤਾਵਾਂ, ਅਦਭੁੱਤ ਸਿਲਸਿਲੇ, ਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਆਦਿ ਇਹ ਸਭ ਤੱਥ ਉਸ ਕਰਕੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੁਵਾਰਾ ਇਹ ਸਭ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਹਰ ਪਲ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਐਨਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ, ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ

ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਥਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਮ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ‘ਸਤੁਤੀ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ‘ਯੱਗ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਇੰਦਰ, ਮਿੱਤਰ, ਵਰੁਣ, ਅਗਨੀ) ਇਹ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਹਨ ਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਦੇਵਤੇ (ਵਾਯੂ, ਚੰਦਰਮਾ ਸ਼ੁਕਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾਪਤੀ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਈਸ਼ਵਰ) ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਖਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਰੂਪ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੈਤਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਭ੍ਰਿਗੁ-ਬੱਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਲਈ ਅੰਨ, ਪ੍ਰਾਣ ਮਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ, ਪਰਮ ਤੱਤ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੂਨਯ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਤਜਲਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ‘ਤੱਜ’, ‘ਤੱਲ’ ਅਤੇ ‘ਤਦਨ’ ਹੈ। ਤਤ+ਜਲ+ਅਨ ਤੋਂ ‘ਤਜਲਾਨ’ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਸਤ ਭੂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜਾਤ ਜਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ‘ਤੱਜ’ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ‘ਤੱਜ’- ਸਾਰੇ ਭੂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜਾਤ ਜਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ਤੱਲ’- ਸਮਸਤ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਤਦਨ’- ਸਮਸਤ ਭੂਤ ਆਪਣੇ ਸਥਿਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਨ ਨਾਲ ‘ਤੱਜਲਾਨ’ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰਕਾਰ ‘ਬਾਦਰਾਇਣ’ ਨੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ‘ਜਨਮਧਸਯ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਮਸਤ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਆਦਿ (ਇੱਥੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੈ ਤੋਂ ਹੈ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।⁹

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ‘ਓਮ’ ਸ਼ਬਦ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ‘ਓ’ (ਅ, ਓ, ਮ) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਮ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ‘ਅਓਮ’ ਸ਼ਬਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੈ

ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼) ਵਿਚ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਮ ਨਾਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਸਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਅਰਾਧਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।¹⁰

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ (ਪਰਮ ਸੱਤਾ) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਏਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ, ਸਤ੍ਰੁਤੀ ਰੂਪ, ਯਗ ਰੂਪ ਆਦਿ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਏਕਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸਮਸਤ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ੫੬੭ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੇ ਜਿਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੁਵਾਰਾ ਦੱਸ ਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਮਨਵੈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ‘ੴ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।¹¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-

- ੳ) ਬ੍ਰਹਮ
- ਅ) ਬ੍ਰਹਮੰ
- ੲ) ਬ੍ਰਹਮਿ
- ਸ) ਬ੍ਰਹਮੁ

ਇਹਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 258 ਵਾਰ ਆਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਬ੍ਰਹਮ: 1. ਕਰਤਾਰ ਜਗਤ ਦਾ ਸੁਆਮੀ , ਪ੍ਰਭੂ
“ ਨਾਨਕ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮ ਮਿਲਾਇਆ ॥ ”

“ ਗੁਣਹ ਸੁਖ ਸਾਗਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਰਤਨਾਗਰਾ ”
“ ਭਗਤਿ ਵਛਲੁ ਨਾਨਕ ਗਾਇਓ ॥ ”

2. ਬ੍ਰਹਮਾ, ਇਕ ਦੇਵਤਾ
ਇਸੁ ਸੁਖ ਤੇ ਸਿਵ ਬ੍ਰਹਮ ਡਰਾਨਾ ॥ ”

ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੇਸ਼ ਸਿਧ ਮੁਨਿ ਇੰਦ੍ਰਾ ਮੋਹਿ ਠਾਕੁਰ ਹੀ ਦਰਸਾਰੇ ॥ ”

3. ਆਤਮਕ, ਰਬੀ
“ਪਾਂਡੇ ਐਸਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ”
(ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ)
“ਇਹੁ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ਸੁ ਜਾਨੈ ॥ ”

4. ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ

“ਸੁਰਿ ਨਰ ਦੇਵ ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ॥ ”

5. ਬ੍ਰਾਹਮਣ

“ਇੰਦ੍ਰੀ ਕੀ ਜੂਠਿ ਉਤਰਸਿ ਨਾਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨਿ ਕੇ ਲੂਠੇ ॥ ”

(ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੜੇ ਹੋਏ)

6. ਠਾਕੁਰ

“ਪ੍ਰਜਨ ਚਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਇ ॥”(ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰੇ)

ਬ੍ਰਹਮੰ:

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਭਾਵ ਸੁਭ

“ ਜੋ ਜਾਨਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ ॥ ”

ਬ੍ਰਹਮਿ:

ਬ੍ਰਹਮ (ਪ੍ਰਭੂ) ਵਿਚ

“ ਪਰਤਛਿ ਰਿਦੈ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕੈ ਹਰਿ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮਿ ਨਿਵਾਸੁ ਲੀਆਉ ” ॥

(ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ)

ਬ੍ਰਹਮੁ:

1) ਬ੍ਰਹਮ

“ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮੁ ਹੈ ਸਬਦਿ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ ॥ ” (ਪ੍ਰਭੂ)

(ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਵੇਦ’ ਕਰਦਾ ਹੈ)

“ ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨ ਚੀਨਈ ਮਨਿ ਮੂਰਖੁ ਗਵਾਰੁ ॥ ”

(ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਆਤਮਾ ਕੀਤਾ ਹੈ)

2. ਬ੍ਰਹਮਿ-ਪ੍ਰਭੂ

ੳ) ਸਵਾਸ “ ਤਲ ਕਾ ਬ੍ਰਹਮੁ ਲੇ ਗਗਨਿ ਚਰਾਵੈ ॥ ” (ਹੇਠਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਨੂੰ)

3. ਬ੍ਰਹਮਾ, ਇਕ ਦੇਵਤਾ

“ ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਾਤੀ ਬਿਸਨੁ ਡਾਰੀ ਫੂਲ ਸੰਕਰਦੇਉ ॥ ”

4. ਬ੍ਰਹਮੁ (ਭਾਵ ਜੀਵ)

“ ਬ੍ਰਹਮੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਮਿਲਿਆ ਕੋਇ ਨ ਸਾਕੈ ਭਿੰਨ ਕਰਿ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ ॥ ”¹²

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ (ਜਗਤ ਦਾ ਸੁਆਮੀ), ਆਤਮਿਕ ਭਾਵ (ਬ੍ਰਹਮ), ਰੱਬ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਇਕ ਦੇਵਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਿਸ਼ੀ, ਠਾਕੁਰ, ਪ੍ਰਭੂ, ਜੀਵ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਉਹ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਜਰੀਏ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ, ਬ੍ਰਹਮੰ, ਬ੍ਰਹਮਿ, ਬ੍ਰਹਮੁ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਅਲੱਗ-2 ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਆਕਰਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤੌਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਸਤ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਸੁਭ’ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਹੈ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤਰੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 258 ਵਾਰ ਆਈ

ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ (੧੬, ਹਰੀ, ਹਰਿ, ਨਿਰੰਜਣ, ਗੋਬਿੰਦ, ਰਾਮ, ਪ੍ਰਭ, ਭਗਵਾਨ, ਨਾਰਾਇਣ, ਭਗਵੰਤ ਸੁਆਮੀ, ਦੀਨਾਨਾਥ, ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਰੁਣਾਮੈ, ਠਾਕੁਰਿ, ਗੁਸਾਈਂ, ਰਘੂਨਾਥ, (ਮੁਰਾਰਿ) ਮੁਰਾਰੀ ਅਤੇ ਕਨ੍ਹਾਈ (ਘਨ੍ਹੁੰਈਆ) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਇੱਥੇ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਮੂਲ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ।

ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭੂ ਤਾ ਕਾ ॥ ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ ॥
ਸਾਧਨਿ ਹੇਤੁ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ ॥ ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ ॥
ਧਰਮ ਹੇਤਿ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ ॥ ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ ॥
ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ ਕੀਏ ਕੁਕਾਜਾ ॥ ਪ੍ਰਭ ਲੋਗਨ ਕਹ ਆਵਤ ਲਾਜਾ ॥
(ਪਤਿਸ਼ਾਹੀ 10, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ)

ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸੰਮਤ ੧੬੭੮ ਮੁਤਾਬਕ ਪਹਿਲੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੨੧ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਪੰਜਵੇਂ ਬੇਟੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਲ ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨਵ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਕਰਮ ਦੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਅਨੁਸਾਰ -

ਤਬ ਗੁਰ ਸਿਸ ਕੇ ਬੰਧਨ ਕੀਨੀ ਅਤਿ ਹਿਤ ਲਾਇ।
ਬਿਧੀਆ ਕਹਿ ਕਸ ਬਿਨਤਿ ਕੀ ਕਹੇ ਮੋਹਿ ਸਭ ਭਾਇ ॥

ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, “ ਦੀਨ ਰਛ ਸੰਕਟ ਹਰੈ ”। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਂ ਵੀ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਅੜ ਖਲੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਬੁਰਿਆਈ ਨਾਲ ਸਦਾ ਟਕਰਾਉਣ ਦਾ ਬਲ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮ ਤੱਕ ਜੂਝਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇਵੀਂ। ਫੇਰ ਇਹ ਵੀ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜਾਲਮ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵੀ ਇਹ ਬਾਲਕ ਹੀ ਉਖੇੜੇਗਾ, “ ਇਹ ਨਿਰਭੈ ਜਰ ਤੁਰਕ ਉਖੇਰੀ। ”¹³

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਦਾ ਭਾਵ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਲਕ ਧਰਤੀ ਦਾ ਭਾਰ ਦੂਰ ਕਰੇਗਾ। ਹਿੰਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀਸ ਰੂਪੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਕੇ ਘੋਰ ਅਨਿਆਂ ਹਟਾਏਗਾ।

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚਾਦਰ ਹਿੰਦ,
ਦਨਿੰਦ ਮਨਿੰਦ ਭਏ ਅਵਤਾਰੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ੧੧੬ ਸ਼ਬਦ , ੧੫ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ੧੬੭੫ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾਈ।¹⁴

ੳ) ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅ) ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ

ੳ) ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ

ਨਿਰਗੁਣ : ਸੰ. ਨਿਗੁਣ. ਵਿ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਤ ਰਜ ਤਮ ਗੁਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, 2. ਸੁੱਧ ਬ੍ਰਹਮ 3. ਬਿਨੁੰ ਸਿਫਤ, ਗੁਣਹੀਨ, ਖੂਬੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ।¹⁵

ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਰੂਪ, ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤੀਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਦੱਸ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪ, ਰੇਖ, ਰੰਗ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਹੀਨ ਦੱਸਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਰਜੋ, ਸਤੋ ਅਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਅਛੁਹ ਅਤੇ ਅਭਿੱਜ ਹੈ।

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ ॥

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਰਹਤ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪੀ ਜਾ ਕਉ ਕਹਤ ਗੁਸਾਈ ॥

ਸੋ ਤੁਮ ਹੀ ਮਹਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਤਰਿ ਨਾਨਕ ਦਰਪਨਿ ਨਿਆਈ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਦਾ ਕਾਇਮ, ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ, ਅਗਣਤ, ਅਪਾਰ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਨਿਰੰਜਣ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰ ਆਪ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਉਜਾੜਨਾ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਭ ਥਾਂ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਹਰਿ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹਿ ਕੋਊ ਜਾਨੈ ॥

ਅ) ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ

ਸਰਗੁਣ :- ਵਿ-ਗੁਣ ਸਹਿਤ, ਵਿਦਯਾ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਾਲਾ, ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ ਸਹਿਤ।¹⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਵੀ ਭਾਵ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਅਨੰਤ ਰਹਿਮ-ਮਈ ਕਿਰਪਾਲੂ, ਅਨੁ-ਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਜਾਂ ਦਿਆਲੂ, ਕਿਰਪਾ-ਨਿਧਾਨ, ਪਤਿਤ-ਪਾਵਨ ਦੀਨਾ-ਨਾਥ (ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ) ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ, ਭਗਤ ਰੱਖਿਅਕ, ਦਾਤਾ ਸਮਸਤ ਭੋਗ ਅਥਵਾ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ, ਬਿਰਧ ਪਾਲ ਅਥਵਾ ਸ਼ਰਨਪਾਲ, ਭੈ ਭੰਜਨ, ਦੁੱਖ ਹਰਤਾ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਅਦੁੱਤੀ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਖ ਰੂਪ, ਸੱਤ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਥਵਾ ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸਾਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ

ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਦੋ ਰੂਪਾਂ (ਨਮਿੱਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ) ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਨਮਿੱਤ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹੇਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੁਮਿਆਰ ਘੜੇ ਆਦਿ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ ਅਥਵਾ ਨਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਜਗਤ ਤੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਜੀਵ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਹੈ।

ਸਾਧੋ ਰਚਨਾ ਰਾਮ ਬਨਾਈ ॥

ਪਾਂਚ ਤੱਤ ਕੇ ਤਨੁ ਰਚਿਓ ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਭ ਹੀ ਮੈ ਪੂਰਨ ਏਕ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨੋ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਗੰਧ ਵਿਦਵਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਛਾਇਆ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ ॥

ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ ॥

ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਏਕੇ ਜਾਨਹੁ ਇਹੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬਤਾਈ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਵ ਜੀਵ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸੱਦ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗਿ ਤੇਰੈ ਹਰਿ ਬਸਤ ਨੀਤ ॥

ਸੁਖ ਮੈ ਬਹੁ ਸੰਗੀ ਭਏ ਦੁਖ ਮੈ ਸੰਗਿ ਨ ਕੋਇ ॥

ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਜਗਤ ਦੀ ਝੂਠੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਫਿਰ ਭੀ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕੇ ਪਰਿਮਾਣ-ਸ਼ੀਲ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣ, ਭਗਤ ਵਛਲ, ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਦਾਤਾ, ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਤਾ, ਕਿਰਪਾਲੂ, ਦਯਾਲੂ,

ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧ, ਦੁੱਖ ਹਰਤਾ, ਭੈਅ ਭੰਜਨ, ਬਿਰਧ-ਪਾਲ, ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤ, ਚਿੱਤ, ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੱਤ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਮੁਕਤ' ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਚਿੱਤ ਸ਼ਬਦ 'ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਦਾ ਗਿਆਤਾ' ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਸ਼ਬਦ 'ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਮ 'ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ' ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਚਿੱਤਰ ਰੂਪ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਰਥਾਤ ਜੜ੍ਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਜੀਵ ਦਾ ਸਖਾ, ਦਿਆਲੂ, ਬਿਰਧ-ਪਾਲ, ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧ, ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣ ਜਾਂ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹੋਈਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ (ਪਰਮ ਸੱਤਾ) ਸਮਸਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਜਦਾ ਤੇ ਬਿਨਸ ਕੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਸੱਤ, ਚਿੱਤ, ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਚੇਤੰਨ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਰਥਾਤ ਜੜ੍ਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਭਾਵ 'ਚੇਤੰਨ' ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ 'ਅਨੰਦ' ਸਰੂਪ ਹੈ। ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਤੇ ਆਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੁਭਾਅ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਗੰਧ ਵਿਦਵਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਛਾਇਆ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਮੂਰਤ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਭੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਉਹ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤੀਤ ਰਜੇ, ਸਤੋ, ਤਮੋ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੈ। ਉਸ ਅਪ੍ਰਗਟ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪ, ਰੇਖ, ਰੰਗ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ, ਭਵਿੱਖ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਮੂਰਤ (ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਪਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਪੁਰਖ ਰੂਪੀ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣ, ਭਗਤ ਵਛਲ, ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ, ਦਾਤਾ, ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਤਾ, ਅਨੁ-ਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ, ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧ, ਦੁੱਖ ਹਰਤਾ, ਭੈਅ ਭੰਜਨ, ਸਖਾ ਰੂਪ, ਅਦੁੱਤੀ, ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ, ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਆਨੰਦਮਈ ਹੈ। ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਗੁਣ-ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਪਰ ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ ਸੂਚੀ

- 1) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ-915.
- 2) ਨਰੋਤਮ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ-143.
- 3) ਜੌਨ ਡੌਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, 1963, ਪੰਨਾ-363.
- 4) ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ-67.
- 5) ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਾਲ-1975, ਪੰਨਾ- 18.

- 6) ਕੋਠਾਗੁਰੂ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, (ਗਿਆਨੀ), ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੇਦਾਂਤ ਨਿਰਣੈ, ਗਿਆਨੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਵੈਦਯ ਵਿਸ਼ਾਰਕ, ਕੋਠਾਗੁਰੂ, (ਬਠਿੰਡਾ), ਸਾਲ 2017, ਪੰਨਾ-57.
- 7) ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ.ਯੂਨੀ.,ਪਟਿਆਲਾ, 2012 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ-2.
- 8) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, 1975, ਪੰਨਾ-65.
- 9) ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1975.
- 10) ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ.ਪਟਿਆਲਾ,2009,ਪੰਨਾ- 4.
- 11) ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ.ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ- 393.
- 12) ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਜਿਲਦ-ਦੂਜੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, ਸਾਲ 2002, ਪੰਨਾ 1780.
- 13) ਸਤਿਵਰਿ ਸਿੰਘ. ਇਤਿ ਜਿਨਿ ਕਰੀ, ਨਿਉ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ (ਜਲੰਧਰ), 1975.
- 14) ਸਰਵਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,(ਡਾ.), ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨ ਜੁਗਤ, ਸਿੱਖ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਣ,ਪੰਨਾ- 34/35.
- 15) ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਕਾਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ- 710.
- 16) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -143.